

17. *Betonica* L. – bukvice *)

Betonica LINNAEUS Sp. Pl. 573, 1753. – Syn.: *Stachys* subgen. *Betonica* (L.) BHATTACHARJEE Not. Roy. Bot. Gard. Edinburgh 38:95, 1980.

Lit.: Viz rod *Stachys*.

Vytrvalé (mimo naše území vz. i jednoleté) byliny s přímými, nevětvenými lodyhami. Listy řapíkaté, cévní svazky v řapíku s adaxiálním floémem, čepel většinou vroubkovaně zubatá. Lichopřesleny husté, hor. listeny nápadně menší než dolní, listence četné, podlouhle kopinaté, osinkaté, s tuhou, lžícovitě rozšířenou bází; květy přisedlé. Kalich ± pravidelný, zvonkovitý, kališní cípy zakončené osinkou, ústí kališní trubky chlupaté; koruna dvoupyská, korunní trubka z kalicha vyčnívající; podsemeníkový žláznatý val 4laločný, přední lalok nejdelší, zadní nejkratší, okraje laloků celistvé. Tvrdky 3boké s výraznými hranami, zploštělé, vnitřní sklerenchymatická vrstva mezokarpu bez ztenčení. – 9 druhů rozšířených od Evropy přes Malou Asii, s. Írán do Střední Asie. – Entomogam.

1. *Betonica officinalis* L. – bukvice lékařská

Tab. 104/1

Betonica officinalis LINNAEUS Sp. Pl. 573, 1753. – Syn.: *Betonica hirta* LEYSSEY Fl. Halen. 109, 1761. – *B. stricta* AIT. Hort. Kew. 2:299, 1798. – *B. serotina* HOST Fl. Austr. 2:165, 1831. – *Stachys officinalis* (L.) TREVISAN Prosp. Fl. Eugan. 26, 1842.

Exsikáty: Fl. Českoslov. Exs., no 71. – PETRAK Fl. Bohem. Morav. Exs., no 489. – TAUSCH Herb. Fl. Bohem., no 1172. – Extra fines: Exs. Torun., no 356. – Fl. Polon. Exs., no 663. – Pl. Polon. Exs., no 470.

Vytrvalé byliny s uzlovitě ztlustlým oddenkem. Lodyha 20–80 cm vys., přímá nebo krátce vystoupavá, nevětvená, zřídka v hor. části s jedním párem větví, řídkce olistěná (obvykle 2–3 páry listů), především v dol. části hustě srstnatě chlupatá, někdy olysávající. Listy řapíkaté, čepel podlouhle vejčitá, 3–12 cm dl., 1,5–5,0 cm šir., tupá až zaokrouhlená, na bázi srdčitá, na okraji pravidelně vroubkovaná, vz. pilovitá či hrubě zubatá, na líci krátce měkce chlupatá až olysávající, na rubu s nápadně vyniklou žilnatinou, především na žilkách chlupatá, přizemní a dol. lodyžní listy dlouze, horní krátce řapíkaté. Lichopřesleny husté, 16–20květé, nahloučené do koncových válcovitých lichoklasů, nejdolejší často oddálené, listeny podlouhle vejčité až kopinaté, krátce řapíkaté až téměř přisedlé, vroubkované (vz. pilovité či hrubě zubaté), listence podlouhle vejčité nebo podlouhlé, na vrcholu s nasazenou špičkou, celokrajné, chlupaté, v dol. části tuhé, lžícovitě prohnuté, květy přisedlé. Kalich zvonkovitý, 5–7 mm dl., světle zelený, v ústí korunní trubky dl. chlupatý, jinak pouze s ojedinelými krátkými chlupy, kališní cípy úzce trojúhelníkovité, protažené v osinku, 1,5–2,0 mm dl., často alespoň na okrajích nachové; koruna z kalicha nápadně

vyčnívající, 12–18 mm dl., karmínově červená nebo růžová, vz. bílá, kratičce pýřitě chlupatá, korunní trubka prohnutá, hor. pysk mírně vyklenutý, vpředu obvykle nahoru prohnutý, 4–6 mm dl., dol. pysk 3laločný, stř. lalok největší, příčně eliptický, zvlňněný; nitky tyčinek pýřitě chlupaté. Tvrdky úzce protáhle obvejcovité, ca 3 mm dl., lysé. VII–VIII. Hkf.

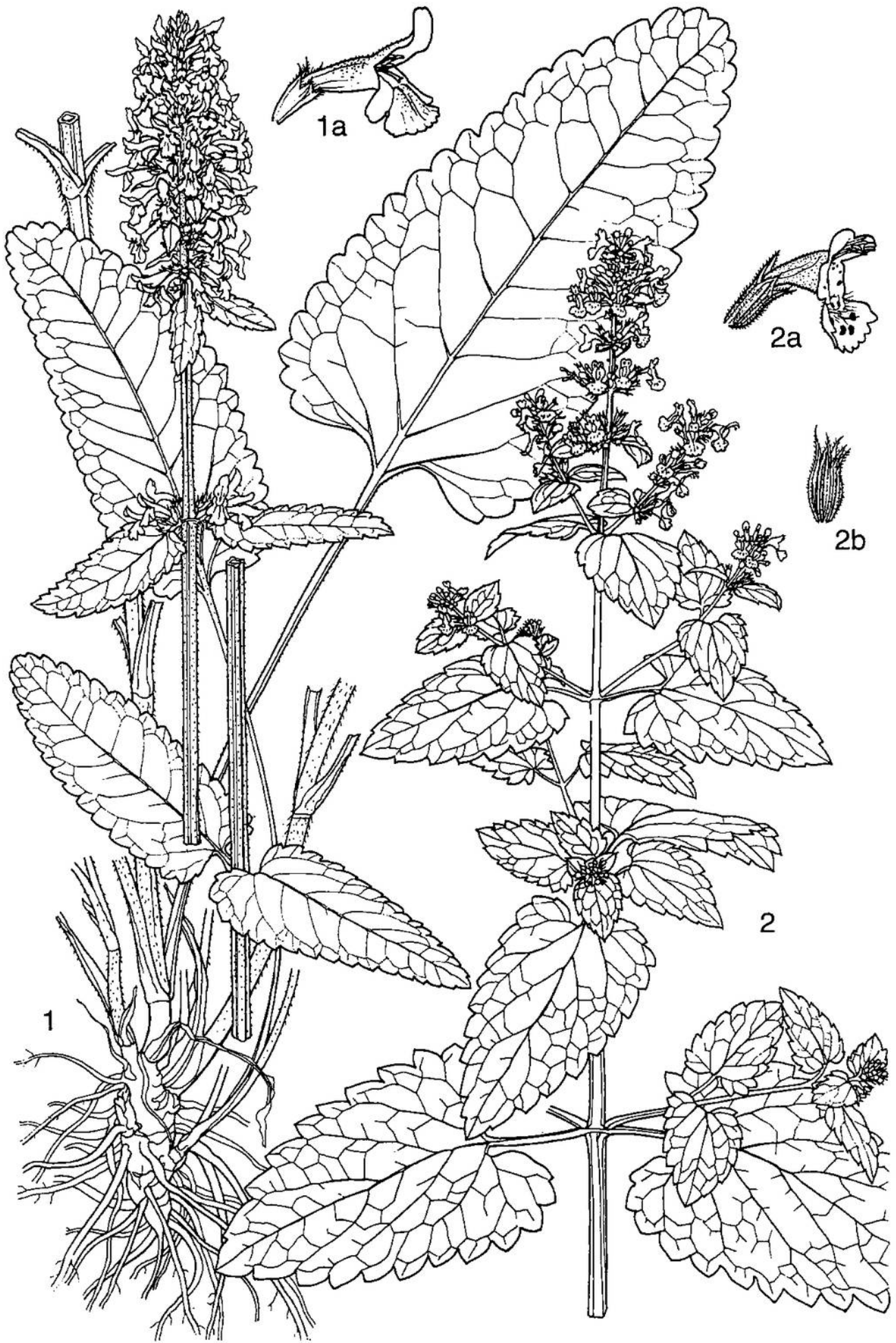
$2n = 16$ (ČR: 8. Čes. kras)

Variabilita: Proměnlivá především v hustotě odění, tvaru a charakteru okraje listů a v hustotě květenství. Nápadně velké rostliny s velkými, dlouze řapíkatými listy a s hustým, krátkým květenstvím byly někdy označovány jako var. *macrophylla* DOMIN (Skuteč, okolí Chrudimi); na základě podobných rostlin byla pravděpodobně popsána i *Betonica stricta* AIT., později hodnocená vesměs v ranku formy. Obě zmíněné odchylky představují pravděpodobně pouze stanovištní modifikace. Rostliny s užšími, kopinatými, na bázi klínovitými (horními) listy a užšími, řídkými, přetřhanými lichoklasy označované jako var. *serotina* (HOST) POSPICAL [= subsp. *serotina* (HOST) MURB.] jsou známy z oblasti kolem Jaderského moře (zasahují až do Štýrska a j. Švýcarska) a u nás nebyly nikdy sbírány. Výrazně chlupaté rostliny bývají určovány jako f. *hirta* (LEYSSEY) (= *Betonica hirta* LEYSSEY). Nápadné jsou občas se objevující rostliny s hrubě trojúhelníkovitě zubatými horními listy a listeny.

Ekologie a cenologie: Teplomilné doubravy a jejich lemy, křovinaté stráně, nehnojené louky s kolísající hladinou podzemní vody, pastviny, méně často dubohabřiny a mezofilní louky; na půdách zásaditých až slabě kyselých, hlubších, těžších, hlinitých až hlinitojílovitých, ale i hlinitopísčitých. Roste ve společenstvech řádu *Quercetalia pubescenti-petraeae*, svazů *Molinion* (diagnostický druh), *Bromion erecti*, vzácněji *Carpinion*, *Arrhenatherion* (především v asociaci *Potentillo albae-Festucetum rubrae* BLAŽKOVÁ 1979) a *Trifolion medii*.

*) Zpracoval J. Chrtek jun.

Tab. 104: 1 *Betonica officinalis*, 1a – květ. – 2 *Nepeta cataria*, 2a – květ, 2b – kalich za plodu.

Rozšíření v ČR: Téměř na celém území, ale s rozdílnou četností výskytu, v horských oblastech chybí. V Čechách roztroušeně, místy hojně; vzácná je ale v Poohří, v Podkrušnohorské pánvi, na Slánsku a v některých oblastech s. a sv. Čech (Českolipsko, Podkrkonoší, Broumovsko), údaje chybějí z Chebska. Na Moravě vesměs roztroušeně, ve stř., j. a jv. části místy hojně; poměrně vzácná je v Moravském podhůří Vysočiny, vzácná na Českomoravské vrchovině (v některých oblastech tu pravděpodobně zcela chybí), na s. Moravě stoupá především údolními Moravy, Bystřice, Odry a Moravice do podhůří Hrubého a Nížkého Jeseníku (zhruba po Šumperku a Bruntálu); vzácně roste v okolí Krnova, na Vidnavsku a u Zlatých Hor. V termofytiku a mezofytiku, vzácně zasahuje do oreofytiku, výskyt sahá od planárního

do submontánního, vzácně i montánního stupně (max. v ca 680–700 m, více lokalit). – Mapy: ŠMARDA XM 1963:map. 37 (Morava).

T: ve všech fyt. o. – M: téměř ve všech fyt. o. [chybí nebo chybějí údaje z 22. Halštr. vrch. a 23. Smrč.]. – O: 87. Brdy (vz.), 88. Šum. (vz.), 92. Jiz. hory (velmi vz. v nejnižších polohách).

OTRUBA (Vlast. Sborn. Slez. 2, 1926) uvádí *B. officinalis* z Velké kotliny v Hrubém Jeseníku; JENÍK et al. (Preslia 55:126, 1983) považují údaj za omyl.

Celkové rozšíření: Evropa, na sever souvisle k Baltickému moři a Sankt Peterburgu, ojediněle a jistě zčásti synantropní výskytu v j. Skandinávii, dále na východ zasahuje až k Uralu; oblasti kolem Černého moře, Kavkaz, nejsevernější mediteránní Afrika. – Mapy: MEUSEL et al. 1978:374; HULTÉN NE 1986:799.

Význam: Bukvice lékařská se odedávna používala v lidovém léčitelství.

18. *Nepeta L.* – šanta *)

Nepeta LINNAEUS Sp. Pl. 570, 1753. – Syn.: *Cataria* ADANS. Fam. Pl. 2:192, 1763.

Lit.: DEWOLF G. P. jun. (1955): Notes on cultivated Labiates. 6. *Nepeta*. Bailey 3:98–107. – SKALICKÝ V. (1981): *Nepeta grandiflora* M. Bieb. × *N. mussinii* Spreng. ex Henckel. In: FÉR F. et al., Materiály ke květeně Černokostecka a přilehlého okolí, p. 363–365. Kostelec nad Černými lesy. – KOKKINI S. et BABALONAS D. (1982): Morphological variation in *Nepeta nuda* L. Feddes Repert. 93:71–76. – UBERA J. L. et VALDES B. (1983): Revision del genero *Nepeta* (Labiatae) en la Península Ibérica e Islas Baleares. Lagasalia 12:3–80. – HOLUB J. (1991): *Nepeta grandiflora* nalezena zdomácnělá v Praze. Zpr. Čs. Bot. Společ. 26:19–31.

Vytrvalé byliny na bázi někdy dřevnatějící, s vystoupavými nebo přímými, větvenými lodyhami. Listy rovnoměrně na lodyze rozložené, zpravidla celistvé, řapíkaté nebo přisedlé, trojúhelníkovitě vejčité až podlouhle eliptické, vroubkovaně zubaté. Květy v ± řídkých, často stopkatých lichopřeslenech nebo víceramenných vrcholících, skládajících řídké nebo kompaktní lichoklasy. Kalich trubkovitý nebo trubkovitě zvonkovitý, 15žilný, ± mírně souměrný, s 5 mírně nestejnými (horní zpravidla delší), úzce trojúhelníkovitými, kopinatými až šídlovitými cípy, kališní trubka zpravidla v hor. části mírně dolů ohnutá; koruna souměrná, výrazně dvoupyská, bílá, růžová až modrofialová, s ± dlouhou trubkou, s hor. pyskem plochým, rovným, dvoualočným a dolním sehnutým, 3laločným, s nápadně velkým, mističkovitě vně vyklenutým a na okraji zpravidla zubatým stř. lalokem; tyčinky 4, těsně vedle sebe postavené, souběžně vybíhající pod hor. pysk, 2 horní (zadní) delší, nitky pod prašníkem s malým zoubkem. Tvrdky zploštělé elipsoidní až obvejcovité, na povrchu nejčastěji s bradavčitou skulpturou, na bázi se zalomenou bílou rýhou (raphe). – Asi 60 druhů v Eurasii a s. Africe, s těžištěm diverzity ve Středozemí a jz. Asii. – Entomogam. Barochor.

- 1a Kalich za květu 3–4 mm dl., kališní trubka v době květu rovná, kališní cípy kupředu namířené, téměř stejně dlouhé 1. *N. nuda*
- b Kalich za květu více než 5 mm dl., kališní trubka v době květu nahoře ± zakřivená, dolů mírně sehnutá; kališní cípy ± rozestálé, horní delší než dolní 2
- 2a Koruna nažloutle bílá, na stř. laloku dol. pysku nachově tečkovaná, korunní trubka z kalicha sotva vyniklá 2. *N. cataria*
- b Koruna modrá nebo modrofialová, korunní trubka z kalicha zřetelně vyniklá 3
- 3a Kalich 8–11 mm dl., na žilkách s tužšími, krátkými, zahnutými chlupy, mezi žilkami lysý; koruna 12–18 mm dl.; čepel lodyžních listů olýsalá nebo kratičce pýřitá až štětinkatá; rostliny zelené ... 3. *N. grandiflora*
- b Kalich 5–9 mm dl., na žilkách i mezi nimi hustě oděný ± rovnovážně odstálými, dlouhými měkkými chlupy; koruna 7–13 mm dl.; čepel lodyžních listů měkce pýřitá, chlupatá až plstnatá; rostliny šedavé 4

*) Zpracoval J. Štěpánek